

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Két Bocatius-mű a genfi Egyetemi Könyvtárban. A genfi Bibliothèque publique et universitaire gyűjteményében a magyar könyvészet két értékes könyvritkaságát őrzik: egy kéziratot és egy nyomtatványt, egybekötve a 210 × 150 mm nagyságú, jó állapotban levő, barna bőrkötésű kötetben. A kézirat címe: „Olympias carceraria Joannis Bocati”; a nyomtatványé: „Mercurius vel Prodrumus aut Praecursor Historicus Auspiciis et iussu Sereniss. et Potentiss. Hung. ac Transylv. Principiis Gabrielis ad Hung. et Transylv. Dominos Magnates, Nobiles et Cives, nec non Ecclesiarum et Scolarum Rectores, ad singulos item litteratos, Historiarum amantes, missus per Joan Bocatium Consularem R. P. Cass. et Sereniss. Princip. Historicum ordinarium. — Leutschovuae. Typis Danielis Schultz, anno 1620.” — A sima kötéstábla belső oldalán egy családi címer lenyomata látható Théodore Tronchin nevével, alatta ex libris ezzel a felirattal: „Propriété de la Société du Musée historique de la Reformation”, mellette a könyvtári jelzet: C. 12. — A szemben levő előzéklapon pedig ezek a kézzel írt bejegyzések olvashatók: „Dissertation theologique en latin — Société du Musée de la Reformation — Archives Tronchin Vol. 122 (ancienne série C, no 12) — Mss C. 12. Class. A.” — A bejegyzéseket három különböző kézírással, minden bizonnyal az egymást követő tulajdonosok írták.

Ezek a bejegyzések röviden arról tájékoztatnak, hogy a kötet első tulajdonosa Théodore Tronchin volt, és az ő gyűjteményéből került a genfi egyetemi könyvtárba, illetve jelenleg a könyvtár gondozása alatt álló reformációtörténeti múzeum tulajdonába. Részletesebb vizsgálat után megtudjuk, hogy Théodore Tronchin (1582—1657) egyik első tagja volt a Genf történetében jól ismert családnak, mely már a 17. századtól kezdve jelentős szerepet játszik az egyház életében és az akadémián, de a köztársaság kormányzásában is éppúgy megtaláljuk őket, mint a művészet és a tudomány területén. Atyja, Rémi Tronchin alig egy évtizeddel az ő születése előtt telepedik le a városban és 1579-ben nyer polgárjogot. Théodore Tronchin 1608-ban lesz genfi lelkész és 1649-től haláláig a lelkészi kar dékánja. Részt vett egyháza delegátusaként az 1618—19. évi dordrechti zsinaton és később is több konferencián. A tudós lelkész előbb az akadémián, majd a teológián a héber nyelv professzora, miközben őt esztendeig az akadémia rektora is volt. Bátran állíthatjuk, hogy közéleti és tudományos munkásságával indult el családjának imént említett szerepe a város életében. A híres Archives Tronchin alapjainak a lerakásával pedig bibliofil személyisége a tudománynak tett elévülhetetlen jelentőségű szolgálatot. Nagy szorgalommal és odaadással gyűjtötte korának jelentős műveit és kézirateit, sőt egyéb más emlékeket is. Ezen értékes munkájának megbecsüléseként lett az örököse Béza és d'Aubigne hagyatékainak, melyek gyűjteményének igen értékes részét képezik. Halála után családjának többi tagjai századokon keresztül hasonló odaadással gyarapítják tovább és gondosan őrzik a gyűjteményt, mely a 18. század végéig mind az állományát, mind az értékét tekintve igen jelentős.

Ezt a jelentősebb részét a gyűjteménynek, a 16—18. századi részt, a család 1937-ben

teljes egészében — körülbelül 400 kötetet — átadja a genfi Bibliothèque publique et universitaire-nek, illetve, ebből 135 kötetet, az 1897-ben alakult Société du Musée historique de la Réformation et Bibliothèque calvinienne kapott. Főként a 16–17. századból származó azon dokumentumokat tartalmazó köteteket, melyek a genfi reformáció és egyház, valamint az egyetemes protestantizmus történetével kapcsolatosak. Ugyanis a társaság meghatározta alapszabályában gyűjtőkörét (Art. III.), mely szerint a múzeum-könyvtár kizárólag ezekre vonatkozó dokumentumokat gyűjt: arcképeket; nyomtatványokat és metszeteket; kéziratokat, könyveket és érméket; általában minden e korból származó emléket. Aki részletesebben kívánja megismerni, mi került a múzeum-könyvtárba a Tronchin-gyűjteményből kitűnő tájékoztatást kap Fréderic Gardy *Catalogue de la partie des Archives Tronchin acquise par la Société du Musée historique de la Réformation*. — (Genève 1946) című könyvből. Ezzel a megosztással az értékes gyűjtemény két részre szakadt. Igaz ugyan, hogy egy épületen belül megtaláljuk mind a két részét és használatuk nem ütközik különösebb nehézségbe.

Kötetünk korábbi sorsát kutatva még csak a kérdés felvetésénél tartok; hogyan került a kézirat Théodore Tronchin birtokába? Erről valójában semmit sem tudunk. A kor peregrinus diákjain keresztül valószínű voltak magyar kapcsolatai, de, hogy hol, mikor és kinek a révén találkozott Bocatius börtönaplójával; ő másoltatta-e le, vagy a kész másolatot vásárolta meg könyvtára számára, nem tudjuk. — Ugyanis — mint később látni fogjuk — ez nem Bocatius kézírása. A nyomtatvány beszerzésének módja is éppen így ismeretlen, de ez könnyebben hozzáférhető volt számára az említett peregrinus diákok révén, a nyomtatvány több példányban forgott kézben. Több irányban kell még kutatást végezni, de úgy sejttem, hogy 1610 és 1657 közötti időszakban Genfben járt peregrinus diákok útjainak, kapcsolatainak vizsgálata közelebb vihet célunkhoz. Hátha találunk köztük, aki Bocatiusval kapcsolatban volt, és az ő révén került ez a másolat Genfbe. Egyelőre csak annyi látszik valószínűnek, hogy Tronchin köttette egy kötetbe ezt a két Bocatius-művet.

Még egy kézzel írt bejegyzésről kell szólnunk: a „Dissertation theologique en latin”-ról, mely biztosan témaköri besorolást jelent, nyilvánvalóan tévesen. Ez a tévedés véleményem szerint abból adódik, hogy aki ezt a könyvbe írta, nem olvasta el az egész kéziratot, csak annak néhány oldalnyi bevezetőjét. Ebben Bocatius a Jób könyvének 30–31. része és a Zsoltárok könyvének 37. része alapján hosszas fejtegetésben az istentelenek szerencsés állapota miatt kesergők vigasztalására Jób példáján magyarázza elvetett és nyomorult állapotát, ártatlanul szenvedő életét. Kijelenti, hogy mindezekért, amik vele történtek, csak az Igaz Bíró, a Justus Judex ítélkezhet felette. E fejtegetések miatt történhetett meg, hogy egy olyan írást minősített teológiai értekezésnek, amely kimondottan történelmi eseményt mond el és jelentős történelmi dokumentumokat tartalmaz, s ezért a „Dissertation historique en latin” megjegyzés lett volna a helyes. A tévedés viszont azt a gondolatot ébreszti a kutatóban, hogy az eredeti kéziratot keresve ne mulassza el a könyvtárak katalógusaiban keresni a teológiai disszertációkat, dolgozatokat.

A kötetben szereplő művek szerzője ismerős a történészek és az irodalomtörténészek előtt. A nevét latinosan Bocatiusnak író, német származású Boeck János, kiváló iskolaszervező, humanista pedagógus, akit kortársai a „Felsőmagyarország nevelője” címmel tiszteltek meg. Valóban forradalmian új, modern szemlélettel szervezte meg iskoláit a 16. században. Iskolaszervezeti és tanítási terveiből kiderül, hogy a szó ma érvényes értelmében, a mindennapi életre készítette fel diákjait. Kár, hogy iskolatörténészeink eddig nem foglalkoztak vele behatóbban, hiszen, véleményem szerint, méltán emelhetjük őt nagynevű utóda, a sárospataki iskola híres professzora, Comenius mellé. Ha irodalomtörténészeink szerint nem is volt jelentősebb költő, de iskolaszervező tehetsége és pedagógusi képességei igazán kibontakoztak, és Kassán, ahová 1599-ben hívták meg, az ő idejében

érte el az iskola virágzásának tetőpontját. A polgárok körében élő népszerűsége következtében előbb a város tanácsosává, majd főbírájává választják. Ettől kezdve újabb emberi értéke mutatkozik meg: teljes egzisztenciájával a Habsburg uralkodók és az ellenreformáció elnyomatása alatt élő néppel vállal sorsközösséget. 1604. január 7-én az evangélikusok birtokában levő Szent Erzsébet templom elvételét erőszaknak minősíti, és két társával Prágába indul Rudolfhoz segítséget kérni, de mindhiába kilincsel több hónapon keresztül. Majd hazafelé jövet, egész útján mindenütt tapasztalja az ország elkeseredését az elnyomás miatt. Ezek után érthető, hogy Bocskay első sikeres útközetei után Kassa város polgársága Bocskay fennhatósága alá adja a várost, és Bocatius a fejedelem diadalmos bevonulása után nagy lelkesedéssel lesz Bocskay követője. Jelen van 1605. november 12-én a Rákosmezei-találkozón és 24 fejezetben megírja a történeteket. Innen Bocskayval a Korponai országgyűlésre megy, melynek végeztével Bocatiust követként a német birodalomba küldik, hogy szövetséget hozzon létre Bocskay és a német protestáns fejedelmek között. Útközben a császár ügynöke bevádolja Henrik braunschweigi herceg előtt, s e hamis vádak alapján a herceg, császári parancsra, elfogatja, majd hosszú huzavona után kiadja Rudolf császár embereinek. Emiatt nem csak fontos küldetését nem sikerül befejeznie, de még perbe is fogják kémkedés vádjával és életfogytiglani börtönre ítélik. Prágában a vár Fehér tornyába zárják, ahol öt évig raboskodott. Erről az öt esztendőről írja könyvét, az *Olympias carcerariát*, melynek létezéséről eddig is tudtunk, de soha nem került elő egyetlen példánya sem.

Most itt van az Archives Tronchin egyik kötetében kéziratos másolata. Ez a kötet nagyobb része, ez elé kötötték be a kisebb formátumú és mindössze négy lapnyi nyomtatványt. Így — az előzéklap számozásával együtt — a kézirat a kötet 10. lapján kezdődik és a 79. lapon ér véget. Sajnos, inkább úgy kellene írni, hogy megszakad, mert látható a kötet megmaradt lapesonkjain, hogy három, de inkább négy lapot kitéptek belőle. A 10. lap tetején végig verzális betűkkel a cím: OLYMPIAS CARCERARIA; alatta a szerző: Joannis Bocati; ezalatt pedig Regiae Hung. Mtti. Gabrieli ad Historiis . . . A címirat tehát világosan tájékoztat arról, hogy ez a kézirat annak a műnek a másolata, melyről Bocatius beszámol Szenczi Molnár Albertnek 1611. november 12-én Kassáról írt levelében. Ebben arról beszél, hogy két könyvet szándékozik megjelentetni, egyiket *Olympias carceraria*, a másikat Bocatius redivivus címmel. Ez utóbbiról magától Bocatiustól tudjuk, hogy megjelent Kassán és Debrecenben, s valószínű, hogy ennek egy címlap nélküli példánya található az MTA könyvtárában. Az *Olympias carceraria* minden valószínűség szerint nem jelent meg nyomtatásban és jelenleg ez a kézirat-másolat ad egyedül tájékoztatást róla. Amint előbb már említettem, ez nem Bocatius kézírása, sőt az is lehetséges, hogy nem is az eredetiről, hanem egy másik másolatról készült másolat. Amint a kéziratból látható, nem is egy személy, hanem többen is másolták; ugyanis három írásformát lehet felfedezni benne. Egyiket a 10. laptól a 41. lapig, a másikat a 41. lap versójától az 54. lapig, a harmadikat az 54. lap versójától a 76. lap versójáig. A 77. lapon visszatér az első kéz írásra, sőt a kéziratban tett javítások, mintha egy negyedik írást is sejtetnének. Állításomat nemcsak az írásmódok különbözősége, hanem a latin nyelv különböző szintű ismeretéből eredő és a fenti csoportok szerint változó értelmi és írásbeli hibák is indokolják. A szövegben található ilyen hibák, javítások és áthúzások miatt — az egyébként jó állapotban levő és viszonylag könnyen olvasható kéziratot mégis — több helyen csak nehezen lehet megfejteni. Elég gyakran fordulnak elő olyan kisebb-nagyobb üres helyek, ahonnan néha csak egy szó, máskor egymást követő szavak hiányoznak, valószínűen azért, mert a másoló, miután nem tudta elolvasni, egyszerűen kihagyta. Ezzel szemben a szövegben előforduló terjedelmesebb kihagyásoknál viszont egy szóval jelzi, hogy mit kell oda beilleszteni, mivel a jelölt szöveg más forrásból már ismert volt. Ilyen például a 20. lapon az „Articuli XII.” és a 36. lapon a „Testamentum” jelölések. Mindezeket túl a legsúlyo-

sabb és az eredeti kézirat nélkül semmiféle szövegkritikai gondozással nem pótolható hiánya a kéziratnak az a része, mely az imént említett kitépelt lapokon volt. Mennyi az a szövegrész, mely ezáltal hiányzik, most nem lehet megállapítani, de bármennyi is legyen, miatta a napló befejezetlenül maradt. Minden más szöveg-problémát jó latin tudással, a kor történeti és politikai viszonyainak ismeretével, és — mivel a szövegben sok, legtöbbszőr pontatlan idézet fordul elő —, a klasszikus irodalomban és a Bibliában való jártassággal meg lehet oldani.

Ezáltal ismerjük meg Bocatius börtönéveinek nyomorúságát, a kor bírósági eljárását, a perek lefolyását, ezenfelül a Bocskay-szabadságharc történetéhez is értékes információkat kapunk. Az elmékedések, a vallomások a kézirat irodalmilag is értékes, nagyon szép részei.

A *Bevezetőben* röviden megindokolja Bocatius, hogy miért írja meg öt évig tartó „tragikomédiájának” történetét. Legfőbb indoka, hogy szökése és hazatérése után meggyőződött arról, mily kevesen ismerik börtönbüntetése valódi hátterét. Szól hát azoknak, akik rosszindulattal nézik személyét.

Ezután hosszas fejtegetésbe kezd, melyben bibliai példákkal bizonyítja ártatlan szenvedését és felette csak a Szabadító, az Igaz Bíró (Justus Judex) ítélkezhet. Művét a keresztyén testvéreinek ajánlja.

Ezután — börtönbüntetésének éveit szerint — öt fejezet következik.

CLASSIS PRIMA. 1606. esztendő — A fejezet élén börtönbüntetésének idejét és éveit egy táblázatban bemutatja s azzal fejezi be: *HoDie MiHi, Cras tibi*. Ezután röviden összefoglalja az 1604. és az 1605. esztendők eseményeit. Bocskay győzelmesen bevonul Kassára, miután Basta és Barbiano seregeit szétzilálta. Így hát 1605-ben új ephorust, fejedelmet választottak. Majd az országgyűlésen nyilvánosan megszavazzák, hogy az ország új viszonyairól értesíteni kell a protestáns német fejedelmeket. A nekik szóló levelek megfogalmazásával többek között őt is megbízzák. De indítanak békeköveteket más országokba is: Kátay Mihály kancellár Krakkóba megy a lengyel királyhoz, Illésházy István Bécsbe és Czobor Mihály Konstantinápolyba indul. Bocatiusnak a német választófejedelmekhez szóló megbízatását nem proklamálják, mivel emlékeznek János királynak a választókhöz küldött követére, akit Ausztriában elfogtak.

Elmondja, hogy erre a megbízatásra őt azért tartják a legalkalmasabbnak, mert jártasnak bizonyult a politikában, a német és latin nyelvekben, és ezen felül leginkább azért, mert személyesen is megtapasztalta a nép elnyomatását, az idegen iga alatt elszenvedett igazságtalanságokat. Bocatius azonban még nem biztos abban, hogy elvállalja-e ezt a küldetést. Keserű hangon ír az egyes külföldiek rosszindulatáról és arról, hogy mi mindent terjesztettek a magyar felkelésről. Itt utal Vergilius híres »Fama« leírására. De fél a hosszú úttól is, mivel egészségi állapota nem mindig kielégítő. Viszont felháborítják az elnyomók, a törökök és a császáriak uralkodói módszerei, mint pl. a töröké: a »hoc volo, sic iubeo« — ezt akarom, így parancsolom. Szükségszerűnek látja hát, hogy vállalja a követi megbízást, és minderről értesítse a német fejedelmeket. Nagy pátozzsal idézi a halál megvetésének antik példáit, Vergiliusnál Nisust és Eurialust, Horatius híressé vált mondását: »dulce ac decorum pro patria mori« — ékes és szép dolog meghalni a hazáért; Iphigenia és Regulus övéiért vállalt nemes áldozatát; Jónás prófétát vagy a legnagyobb áldozatot, a Megváltót, aki egymaga áldozott mindenkiért.

Ezt a személyes, meditáló részt újra a konkrét események előadása követi. Részletesen felsorolja, hogy kik vettek részt a prágai udvar békeajánlataira megkezdődött békétárgyalások előkészítésében, — Illésházy István, Hoffmann György, Rimay János — majd arról, hogy milyen körülmények között zajlottak le ezek a tárgyalások. Ismerteti azoknak a leveleknek a tartalmát is, melyeket küldetése során el kell juttatnia a címzetteknek. Ezekben a levelekben igen merészen leírták a minden szabadságától megfosztott ország

nyomorúságát, különösképpen a császáriaktól elszenvedett méltánytalanságokat, és azt, hogy Ausztria bármelyik pillanatban készen áll a megtorlásra. A levelek stílusát Bocatius egy kissé nyersnek, erősnek érzi. Meg is jegyezte később a belga követ (Petrus Brederodius): Ne csodálkozzanak a keresztény fejedelmek, hogy a magyarok, amikor az égieket nem tudták megnyerni, az alvilágot hívták segítségül. Az alvilágon a török szövetséget értette. A személyével kapcsolatos félreértések — amit részletesen ecsetel —, már indulása előtt igen kellemetlen helyzetbe hozták. Közben a Germániából érkező levél tartalmából kitérnek, hogy mennyire nem látják helyesen Bocskay felkelésének okait, amit ők rebellióknak neveznek. Ez a körülmény meggyorsítja az eseményeket, félretéve a vádaskodásokat, siettetik az indulást. Bocatius megkapja az útipapírokat, az utolsó utasításokat és elindul.

Itt következik az utazás körülményeiről szóló rész, melyben még a kisebb kalandokról és az időjárásról is tájékoztat. Útja Szilézián vezetett keresztül, s már itt találkozott plagiáriusával, árulójával, akit Anthonius Schlieffnek hívtak, és aki útja során végig a nyomában volt. Eredeti útitervét is kénytelen miatta megváltoztatni, Brandenburg helyett Heidelbergbe megy a fejedelem udvarába. Megérkezvén megismertet az Aula Palatinaliában lezajlott eseményekkel. A fejedelem consiliáriusa, Colbinger fogadja, de a kihallgatás másik két consiliárius és egy írnok jelenlétében zajlott le. A kihallgatáson a magyarok kiszolgáltatottságáról Ráchelként olyan hatásos szónoklatban beszél, hogy hallgatóit is megrikatta. Ezután bemutatott Bocatiusnak egy, szintén a választófejedelmekhez küldött, császári levelet. Ismerteti is e levél tartalmát, mely tele van hazugságokkal (mendacia spirant). Többek között azt állítják a levélben, hogy a magyarországi mozgolódásoknak vallási okai vannak, mindaz Bocskay arianizmusának a következménye, melyben Bocskay és Bethlen hatalmi vágyai mutatkoznak meg stb. Ezután Bocatiust fogadják a fejedelmi palotában. Elámul a fényűző élet és a hatalmas könyvtár láttán. Egy közös vacsorán kapja meg a fejedelemtől küldetésére a választ. Azt mondta a fejedelem, minden igyekezetével azon lesz, hogy a béke helyreállításában segítséget nyújtsa a magyar népnek. Heidelberget elhagyva a brandenburgi herceghez indult, de amikor Northeim városába ért, a nyomában levő ügynök (A. Schlieff) lefogatta. Jogellenes dolog történt, s hiába protestált a külföldi követek nemzetközi jogaira hivatkozva.

Ezután egy igen szép és irodalmilag is értékes rész következik. A kihallgatások és a peres eljárás tortúrája után most már a fogság magányában *nyugodtan* elmélkedhet az elkövetkezendőkről. Megindokolja, hogy miért nem lett esküszegő, hazaáruló. Továbbra is lelkesíti őt a nagy férfiak halálmegvető bátorsága, mint Catóé, Raziásé. Rendkívül sokat idéz — a későbbiekben is — Dávid panaszos zsoltáiraiból, de tudja, hogy a keserű pohár el nem múlhat tőle. Elítélik, sem a fejedelem, sem a választó nem tudott érdemlegesen közbe lépni, így Prágába hurcolják majd, és a Fehér toronyba zárják. Az első — egyben a leg-hosszabb fejezet — a börtönélet első napjainak az elbeszélésével zárul. Vége az 1606-os esztendőnek.

CLASSIS SECUNDA. 1607. esztendő — Januárban újabb kihallgatások kezdődnek. A fogoly Bocatiust Barbianus és társai — Picus és Pisticus — felkeresik és előadják szabadulásának igen szigorú feltételeit. Megfenyegetik, hogy ha azoknak nem tenne eleget, akkor — Barbianus és társai a császártól oly parancsot kaptak —, a legszörnyűbb kínzások segítségével kell őt jobb útra téríteni. S mivel úgy látják, hogy jó szóval nem érnek célhoz, elkezdődik a tortúra: haj- és szakálltépés, gúzsbakötés, különféle kínzóeszközök használata.

Ebben a fejezetben a leg részletesebben és legmegrázóbban ír Bocatius testi szenvedéseiről. Miközben újabb vallomást vet papírra: említést tesz a kassai templomban történekről, a vallásszabadság és egyéb jogok megtiprásáról. Ennek elolvasása után Barbianusék féltelen haragra lobbannak, mindent Bocatius fejére olvasnak; már nemcsak a császár, hanem

az egész keresztyén világ ellensége ő: bocskayánus, haidonicus, turcus, aki magát a császár csapta be. Közben Bocatius is folytatja vádjait, kínzatóit az igaz hit ellenségeinek nevezi, őket okolja a magyar nép forrongásáért. Hamis tanút is állítanak vele szemben. A legiszonyatosabb testi-lelki szenvedések ezek az életében, de vallását nem hajlandó megtagadni s ennek okait hosszan és szenvedélyesen felsorolja. Hajlíthatatlansága miatt még orvost sem adnak mellé. Végül mégis akad valaki, aki gyógyíthatásával megszünteti a fájdalmakat. Így, miután testileg kissé megerősödött, a lélek is kezdett bele visszatérni. De kétség és remény között hanyódik s érzéseit leghívebben kedves Horatiusának gondolatai fejezik ki: a jól felvértezett kebel a szükségben is bátorságot tanúsít. — »Rebus angustis animosus atque fortis appare.« — A Biblián kívül az antik poezis nyújt csak számára vigasztalást.

Közben szárnyra kap a hír, hogy a szász választófejedelem Prágába készül. A császáriak azonban mindent megtesznek, hogy ne tudjon Bocatius érdekében közbenjárni, mialatt szüntelen próbálkoznak meggyőzésével, de ő vallási kérdésekben is hajthatatlan. Itt egy rövid részben megismerkedhetünk még a börtönélet hétköznapijaival, apró csalásokkal, könnyebbségekkel. Végül ez a második fejezet is meditációval zárul: a saját hitéből fakadó állhatatosságot és hűséget dicséri. Vallja, hogy egyedüli segítség csak Istentől várható, ő csak egyet tehet, — amit Horatius tanácsol — hű marad szándékához — »propositi sum tenax.« Közben hírt kap feleségéről és egyik gyermekük haláláról.

CLASSIS TERTIA. 1608. esztendő — A legrövidebb fejezet. Középpontjában Mátyás főherceg és a személye körüli események állnak. Bocatius számára is örvendetes fordulatnak számít Mátyás magyar királlyá választása, mert ez kedvezően befolyásolhatja Barbianusék viselkedését, hiszen ők is félnek tőle. Mátyás közeledik Prága felé. A cseh főurak sem egységesek politikailag, közülük sokan átpártolnának titokban az ő pártjára. Bocatius először kezd komolyabban reménykedni a szabadulásában. Mátyáson kívül a magyarok közül legtöbb bizalma Illésházyban van. Azon panaszkodik, hogy honfitársai még eddig nem sokat tettek érdekében, más nemzetek, más korok jobban megbecsülték követeiket. A börtönbeli kínzások ugyanis tovább folytatódnak, sőt újabban még éheztetik is. De kisebb mesterkedésekkel próbálja ezt az időszakot elvelhetőbbé tenni. Titokban többfelől kap támogatást, börtöntársai, sőt jó fizetség ellenében még a börtönőr is, hajlandónak mutatkoznak az együttműködésre. Keresi a kapcsolatot a külvilággal, leveleket írogat, egy szabadulás előtt álló társára üzenetet bíz, aki kész eljuttatni azt Thurzó Györgynek és Bocatius feleségének, Belsius Erzsébet asszonynak. Úgy tűnik azonban, hogy ez a börtön valóságos labirintus és olyan keserveket tartogat számára, mint Pontus Ovidiusnak, amit a költő gyakran emleget.

CLASSIS QUARTA. 1609. esztendő — Végre megkezdődik kiszabadulása érdekében a közbenjárások sorozata. A Prágába küldött magyar követek, kiknek Lépes Bálint volt a vezetőjük, bár útjuk elsődleges célja nem ez volt, de szót emelnek szabadulása érdekében. Sikerül a már Prágában tartózkodó feleségével is összeköttetésbe kerülni. Az aszszony — többek tanácsát megfogadva — magával Anthonius Schlieffel, a férjét eláruló plagiariussal tárgyal, s arra kéri urának Júdását, hogy adja vissza neki, akit ő vett el a családjától. Ez a vállalkozás is, mint a másik, sikertelenül végződik. A plagiarius Bocatiust azok közé sorolja, akik sok ezer keresztyént adtak el a töröknek. Ezután, mintegy a vádat ellensúlyozva, Bocatius saját tetteiről beszél és hosszan hangsúlyozza, hogy ő milyen önzetlen, nagylelkű viselkedést tanúsított fogolytársai iránt. »Adjatok és adatik néktek« — idézi a Biblia ismert mondását, majd a Zsoltárok Könyvéből hoz fel bizonyítékokat arra, hogy Isten az ő egyedüli oltalma és erőssége. Megemlékezik a prágai evangélikusok gyűjtéséről, de ezt a pénzt a felesége nem fogadja el, megelégszik azzal, ha időnként imádkoznak érte. És ebben az évben zajlik le perének újratárgyalása is, először halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélik.

CLASSIS QUINTA. 1610. esztendő. Felesége fáradhatatlanul folytatja kiszabadulása érdekében a közbenjárást és a szüntelen panaszkodása nem bizonyul egészen hiábavalónak, bár Bocatius sorsán mégsem sikerül változtatnia. Többen, jelentős személyek, 1610 szeptemberében magához a császárhoz címezték levelüket, és éppen az őt letartóztató braunschweigi herceg vitte be a könyörgő levelet az uralkodóhoz. *Erzsébet asszony véget nem érő könyörgései — írták — indították meg őket, bár nem tudják, hogy miért is bűnhődik férje, kérik a császárt, hogy legyen tekintettel piciny gyermekeire és feleségére, engedje szabadon Bocatiust.* A császár azonban hallani sem akar erről az ügyről. Bocatiusnak arra is egyre kevesebb reménye van, hogy magyar részről kieszközlik szabadon bocsátását.

Istenbe vetett hite azonban ezúttal sem hagyja el, mivel késni látszik minden emberi segítség, újra Ő az egyetlen bizodalma. Stralendorf vice cancellarius megadja a végső választ a közbenjárásokra s egyben közli a feltételeket is: legyen igaz katolikusság; adjon pénzbeli elégtételt; soha többé nem térhet vissza Magyarországra, hanem egy kijelölt helyen kell letelepednie; semmiféle kapcsolatot nem kereshet a magyarokkal, se a németekkel; fogságba vetésének okait senkinek sem tárhatja fel. Bocatius újabb meditációba kezd, melynek eredménye: ezeknek a feltételeknek képtelen eleget tenni.

Ekkor kezd egészen komolyan foglalkozni a szökés gondolatával. Felméri a torony és a környező épületek magasságát, helyzetét stb. Ilyen kérdések foglalkoztatják, hogy miként juthat le épségben, aztán miként hagyhatja el a felismerés veszélye nélkül Prágát stb. Feleleveníti magában a régmúlt idők eseményeit, melyek azt bizonyítják számára, hogy a hívő embernek is jogában áll megszökni a gonosz elől. Hiszen erre tanítanak az egyházatyák, erre tanít Luther példája. Dávid is menekül Saul elől, sőt maga Jézus is arra figyelmeztet: ha üldöznek titeket valahol, menjetek más helységbe. El is készíti haditervét: úgy színlelik, mintha felesége elutazott volna Prágából, börtönörrel vásároltat fazekat, vajat, sőt és egyéb szükségességek. Közben titokzatos módon a zárak is megrongálódnak. Majd elérkezik a legalkalmasabb időpont: András napja. Ezen a napon az őr is, a felesége is lerészegedik, mire ő megszökik. Misnia felé indul s útközben segítőkéssz emberekkel találkozik. A cseh határ mellett elterülő városkában együtt örül a már korábban szabadult rabtársaival. A következő állomás Krakkó, ahol viatorok vállalják el hazaszállítását, szerencsésen haza is érkezik. Sokan felismerik és örülnek neki. Thurzó György gratuláló levelet küld, melyben megígér minden tőle telhető segítséget.

Ez a kézirat rövid tartalma. A napló kellő szövegelőkészítése után magyarra fordítva, a kihallgatási jegyzőkönyvekkel és periratokkal rövidesen megjelenik az Európa Könyvkiadónál. Ezzel nemesak a szerző három és fél évszázados kívánsága teljesül, de történelmi dokumentárunk is gazdagodik.

Még ha röviden is, de meg kell emlékeznünk a kolligátum kisebbik részéről is, a Lőcsén 1620-ban kiadott *Mercurius Historicus*ról. Ennek az igénytelen könyvecskének a fele részét Bethlen Gábor felhívása (parancsa) tölti ki. Bocatius ekkor már a fejedelem „ordinarius historicus”-a volt, és feladatul kapta, hogy írja meg az utolsó évtizedek történelmét. Ehhez a munkához természetesen dokumentumokra volt szüksége. Ezért adta ki Bethlen a parancsát: világiak és egyháziak, mindazok, akik ilyen dokumentumokkal rendelkeznek, felhasználás céljából küldjék el az iratokat Bocatiusnak, aki később majd visszaszolgáltatja őket tulajdonosaiknak.

A könyv másik részében kisebb-nagyobb versek olvashatók. A megénekelte személyek között találjuk Kraus Jánost, a fejedelmi titkárt, a tragikus sorsú cseh követet, Jeszenszki Jánost, akit egy évvel később, 1621-ben Prágában kivégeztek, s ott találjuk a fejedelem feleségét: Zsuzsánna asszonyt is.

A *Zwinglyana* 1965. évi 1. számában (Band XII. Heft 3.) Dr. Nagy Barna teológiai tanár tanulmányát olvashatjuk a magyar református irodalom forráskutatásáról — *Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung*

der *Beziehungen zu Bullinger* cím alatt. Ennek utolsó bekezdésében említi (205–206 p.), hogy amikor Kálvin Ezékiel-prédikációinak feldolgozása ügyében 1964 decemberében Genfben járt, itt a Societé du Musée historique de la Reformation könyvtárában rátalált a régi magyar irodalom három ismeretlen darabjára. Nevezetesen: Méliusz Juhász Péter *Institution vera de praecipuis fidei articulis* (Debrecen 1571) című művére, majd a korábban kassai rektor és főbíró, Bocatius János ötesztendei bebörtönzéséről szóló kéziratos emlékiratára, az *Olympias carceraria* 1605–1610, és egy általa írt nyomtatványra, a *Mercurius vel prodromus aut praecursor historicus* (Leutschau 1620) című műveire. „Mind a három – írja tanulmánya utolsó sorában – nagyon értékes történeti forrás, és lehetőleg mihamarabb fel kell dolgozni.” Ennek teszünk most eleget, amikor a Bocatius műveket bemutatjuk. Nagy kár, hogy ő már nem tehetette meg hirtelen bekövetkezett halála miatt és sajnálatosan húzódtott közel húsz évig e művek újrafelfedezése és értékes forrásainak felhasználása. Most örömmel bocsátom közre, tisztelegve ezzel Dr. Nagy Barna tudós munkája előtt is.

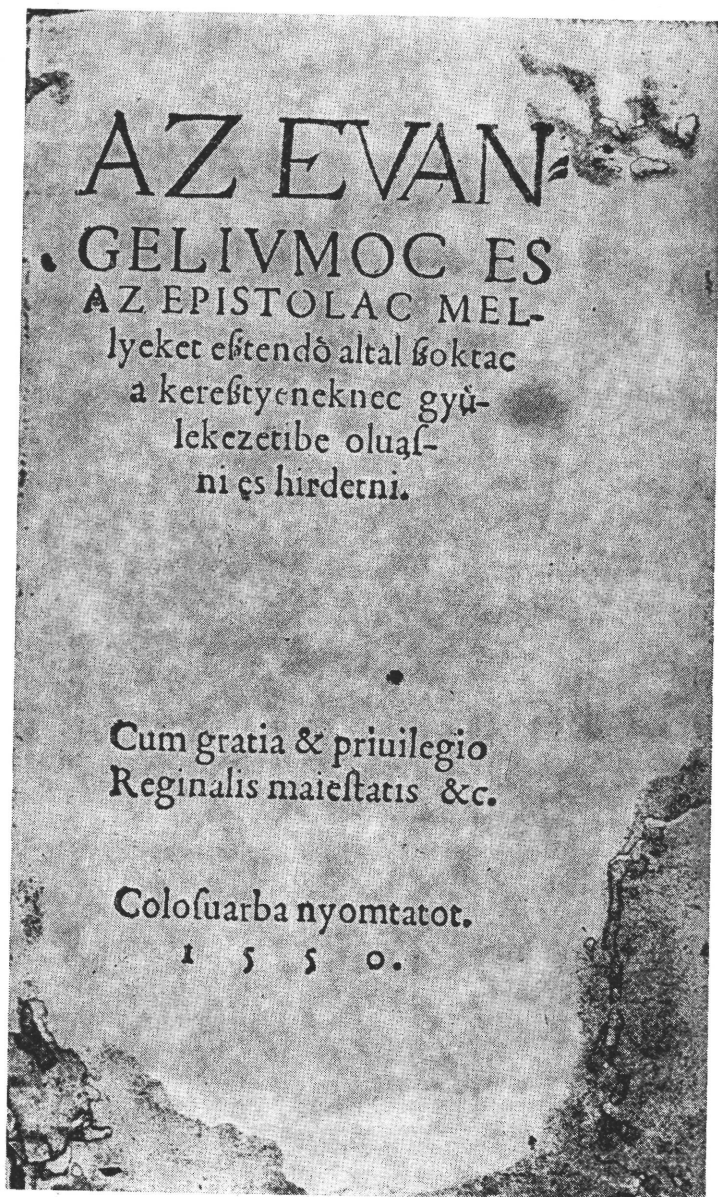
KIRÁLY LÁSZLÓ

Bibliográfiai adalékok a korai magyar nyelvű perikopáskönyvekhez. A perikopáskönyv a vasárnapokra és a jelesebb ünnepekre a bibliából rendelt evangéliumokat és epistolákat tartalmazza. Magyar nyelven a 16. század derekától számos alkalommal kinyomtatták, amelynek oka egyrészt, hogy szinte minden keresztény vallás alkalmazta, másrészt, hogy szokatlanul sokoldalúan (templomban, iskolában, otthon stb.) volt felhasználható (vö. Zsigmondy Árpádné MKsz 1982. 355.). Éppen ez a rendkívül széles körű keresettség következtében, jóllehet viszonylag sűrűn jelentették meg, a példányok túlnyomó többsége elhasználdott, majd ennek következményeként általában teljesen elpusztult. A számos kiadás miatt előfordul, hogy problematikus a hiányos példányok bibliográfiai azonosítása (vö. MKsz 1982. 356).

Ugyanez a jelenség figyelhető meg az első, nyomtatott, magyar nyelvű, egyházi énekeskönyvek esetében is: a sokat használt kiadványok példányai Magyarországon vagy teljesen elpusztultak, vagy csak csonka példányokban maradtak fenn (vö. MKsz 1976. 58–59. l.). De érvényes a perikopáskönyvekre az énekeskönyvekkel kapcsolatos másik tapasztalat is: külföldi gyűjteményekben remény van arra, hogy a megjelenését követően a magyar nyelvterületen kívülre került kötetek – éppen a nyelvi hozzáférhetetlenség következtében – épségben átvészelhették az évszázadokat. Mindezt alátámasztják 1981. és 1982. folyamán végzett kutatásaim, amelynek során felkerestem a Majnától délre fekvő, jelentős régi állománnyal rendelkező németországi könyvtárakat. Sikerült e gyűjteményekben két teljességgel ismeretlen és egy korábbról csak csonkán ismert magyar perikopáskönyvre bukkannom és mindhárom esetben teljesen ép példányban.

I. Az első, magyar nyelvű perikopáskönyvet a kolozsvári műhelyben nyomtatták. A Kolozsvárott őrzött példány eleje hiányzik, így Szabó Károly (RMK I 345) évszám nélkül írta le. A kolofonban Heltai és Hoffgreff neve együtt szerepel, ez a körülmény az 1550 és 1552 közötti évekre utal (RMNy 91). A 16. századi erdélyi papírok szakértője, Gebhard Blücher szóbeli közlése szerint a vízjel alapján a papír 1550-ben készült.

Most azután teljesen ép példányra sikerült találnom a Bodeni-tó mellett fekvő Lindau levéltárában őrzött egykori Reichsstadtbibliothékban (jelzete G. III. 56). Ennek címlapján (1. ábra) olvasható: „Colosuarba nyomtatot. 1550.” Blücher következtetése tehát helyes volt. Megállapíthatóvá vált továbbá, hogy a kiadvány az „A”-jelű ívvel kezdődött, így összterjedelme 223 számozatlan levél. A címlével hátlapján „Istenhez valo könyörges a szent leleknek megnyereseert” található. A második levél rektóján – nagyméretű, fametszetes „E” iniciáléval kezdődik maga a perikopáskönyv. A címlapon a „Cum gratia &

1. ábra

privilegio Reginalis maiestatis &c.” szöveg olvasható. A nyomdai privilegiumnak e formulája eddig legkorábbról az 1551. évi bibliakiadás címlapjáról volt olvasható (RMNy 90).

Rendkívül érdekes a könyv származására vonatkozó két, korabeli kézírásos bejegyzés. A hátsó szennylevélen áll: „Behört mir Hann Conradt vogler kaufft zur klausenpurg Im Sibenbürgen umb 50 d.” Ennek az adatnak értékét csak fokozza, hogy az első szennylevélen ennek kibővített, ha nyelvtanilag nem is tökéletes, magyar nyelvű változata található: „Ez könweth tartozek Janos korlath madarasze linduan lakozyk wöth Colosswaran & 50 d.” Tehát nem egészen egy forintba, 50 dénárba került akkoriban Kolozsvárott a kötet. Vogler, amint ez akkoriban általános szokás volt, nevét a magyar bejegyzésben Madarászra fordította. Megtudható még az is, hogy ő „Linduan” lakott. Az ember az első pillanatban a Zala megyei Lindvára (Lendva) gondolhatna, ha nem Lindau-ban őriznék e kötetet. Így abban a ritka szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a legrégebb magyar nyelvű perikopáskönyv egyetlen ép példányának útja „János Korlát Madarász” azaz Hans Konrad Vogler egykori bejegyzése alapján pontosan nyomon követhető a kolozsvári vásárlástól a mai őrzőhelyéig.

Sajnos, a korabeli, két kapoccsal ellátott, fatáblás kötés bőrbevonata teljesen megkopott: a gótikus stílusban készült görgetők nyoma, amellyel azt díszítették, ma már alig ismerhető fel.

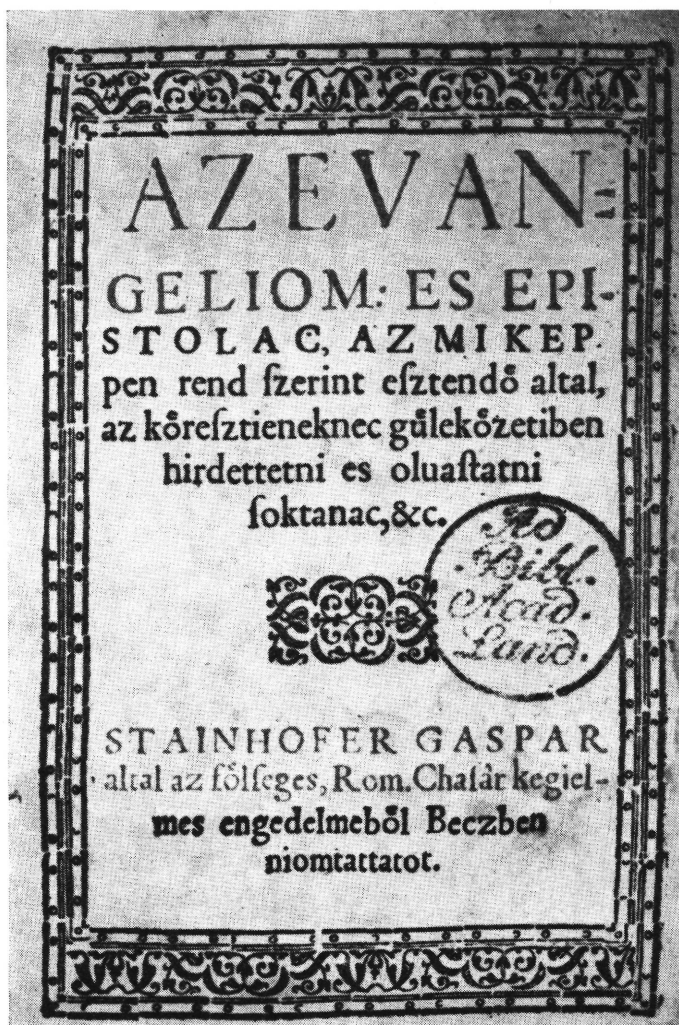
Miután eddig a nyomtatás éve bizonytalan volt, a bibliográfiai regisztrálása az időrendben most megigazítást igényel. Így az RMNy 91. tételt az alábbi pontosítással a továbbiakban S84A alatt az 1550. évnél kell nyilvántartani:

S84A AZ EVANGELIVMOC es az epistolac, mellyeket esztendő által szoktac a keresztényeknek gyülekezetibe oluani es hirdetni. Colosuarba 1550 Heltaj es Hofgref. A—Z, a—d e⁷⁺¹ = 223 fol. — 8° — Orn., init.
Budapest Nat phot. — Cluj-Napoca Acad I ② — Lindau Arch ①

Az RMNy 91 még egy további, címlap nélküli, erősen hiányos példányról is tudósított Pannonhalmáról. A lindau-i és a kolozsvári példány azonosítása nyomán helyesnek látszott ezt a feladatot a pannonthalmival is elvégezni. A 10b.B.26* jelzetű kötet múlt századi kézírással viseli az RMK I 345 alatti leírással történt összevetést. Az ellenőrzés során azonban kiderült, hogy ez tévedés volt. A pannonthalmi kötet nem perikopáskönyv, hanem az ugyancsak a kolozsvári nyomdából származó magyar nyelvű Újszövetség igen hiányos példánya: kb. csak egy harmada maradt meg eleje és vége nélkül. Így nehezen állapítható meg, hogy ez vajon az 1562. évi (RMNy 186), vagy az 1561. évi kiadásból (RMNy 172) származik. A D₂ levélen található változat (vö MKsz 1917. 205.) alapján arra lehet gondolni, hogy talán a korábbi, rendkívül ritka nyomtatvány részéről van szó.

II. Münchenben a régi könyvtári dokumentumokkal foglalkozók általában a Bayerische Staatsbibliothek-et keresik fel, hiszen a 19. század első éveiben ide gyűjtötték össze a nagy szekularizáció során feloszlott és rendkívül gazdag bajorországi könyvtárak anyagát. A számos forrásból eredő könyvanyagban természetesen igen jelentős számú átfedés akadt. E duplumok első számú átvevője az akkor Landshutból Münchenbe telepített egyetem könyvtára volt. Így az ember arra gondolhatna, ha a korábbi királyi könyvtár dolgozói jól végezték a dolgukat, úgy az Egyetemi Könyvtárban csak olyan régi könyvek találhatók, amelyből a Staatsbibliothekben is akad példány. Azonban a gondosabb vizsgálódás során kiderült, hogy a Landshutból átköltözött egyetem régi könyvtára teljes egészében került Münchenbe, vagyis a mai Staatsbibliothek közbejötté nélkül. És éppen ebben az egykori landshuti gyűjteményben akadt — többek között — egy eddig ismeretlen, 16. századi, magyar nyelvű perikopáskönyv.

A ma 8° Bibl. 304 jelzet alatt őrzött kis kötet a címlap (2. ábra), amelyen látható az egykori landshuti bélyegző is, tanúsága szerint „Stainhoffer Gaspar által az fölséges,

2. ábra

Rom. Chásár kegielmes engedelméből Beczben niomtattatot.” A kolofonban áll a nyomtatás éve: „Anno M. D. LXXIII.” Az evangéliumok és epistolák szövege megegyezik a későbbi, 1590–1593 táján készült vizsolyi kiadásával (RMNy 676). De amíg Vizsolyban ezek mellett még magyarázat és imádság is található, a bécsi kiadásban csak a biblia szöveg áll. A szentek ünnepei a korai kolozsvári perikopáskönyvekben (RMNy 91 = a fentiek alapján RMNy 84A, RMNy 218) szereplőkkel pontosan megegyezik, vagyis a későbbiekhez (pl. 1593 = RMNy 721 – vö. MKsz 1979. 83. lap) viszonyítva még igen gazdag.

A címlapot követően az A₂–A₃ leveleken, élén a kötet egyetlen fametszetes iniciáléjával, „Az nagysagos urnac, Revai Mihalnac, Turocz warmegiei főispannianac, Zemptzij Egieged Istenben valo bekes eget kiuan es hiu zolgalattiat aianlia” című ajánlás áll. Ebben

a vége felé a magyar perikopáskönyvekről az alábbiak olvashatók: „Jo lehet az evangelistaknac es apostalaknac irasait mind deac es mind gereg nieluen nagi ekessen es bousegel talalhatni mindenöt, de mind az altal, hasznosnac tecek leni, hagi legelöszter az Istennecc dichiretire at tanulo germekeknecc es egiebb eggügö embereknecc hasznalatiara az mi eleinknecc szokasok szerint magiar nieluen vijanon ismet rendelnem es meg niomtatnam. Azert az hatalmas romai chaszarnac az mi kegelmes vrunknac engedelméből és akarattialból elrendeluen, azert te nagsagodnac mostan seminemö nagioab aiandekac nem kuldhetecc ennel.” Az írás keltezése a végén található: „Bechben kisasznan hoianac 6. napan 1568.”

A fentiekből kiderül tehát, hogy a közelebbiről nem ismert Szenci Egyed jelentette meg a könyvet, és azt Révay Mihály túróci főispánnak ajánlotta. Mihály a Habsburgokhoz igen közel álló Révay Ferencnek és Gyulai Borának elsőszülött fia volt, aki 1556-ban báróságot kapott (NAGY IVÁN: *Magyarország családai*. IX. Pest 1862, 696. l.). Jelen volt 1563-ban Miksa pozsonyi koronázásán, és 1583 táján bekövetkezett haláláig mind az országgyűléseken, mind a pozsonyi és eperjesi hatóságoknál jelentős pozíciókat töltött be (Nagy Iván i.m. IX. 712. l.). A hitbéli hovatartozását fel nem tüntető ajánlás írója, Szenci Egyed kifejtett szándéka az alapfokú oktatás és a hitbuzgalom támogatása volt. Könnyen lehet, hogy e mögött nem is annyira vallási meggyőződés, hanem inkább a könyvek eladásából remélt haszon állott.

Feltűnő, hogy az ajánlás 1568. évi keltezése hét esztendővel megelőzi a kolofon évszámát. Joggal feltételezhető, hogy a magyar perikopáskönyv Szenci Egyed megrendelésére első ízben 1568-ban hagyta el a bécsi sajtót. Pontosán ekkor nyomtatta ki Kaspar Stainhofer a Pesti-féle „Nomenclatura” utolsó ismert kiadását (RMNy 241). Valószínű, hogy ő készíthette a magyar perikopáskönyvet is, amelyből azután a mai napig példány még nem került elő.

Stainhofer 1571-re és 1572-re nyomtatott magyar nyelvű kalendáriumot (RMNy 273 és RMNy 294), majd 1572-ben John Fisher imádságoskönyvét (RMNy 308A), valamint a perikopáskönyvek elterjedtségét megközelítő, ugyancsak kizárólag bibliai szövegekből álló magyar nyelvű „Fons vitae”-t (RMNy 308B). Legterjedelmesebb nyomdaterméke azután az 1574. esztendőben látott napvilágot: a neves Sylvester-féle „Új Testamentum” második kiadása (RMNy 335). A most előkerült perikopáskönyv tehát jól beleillik a bécsi Stainhofer-nyomda magyar nyelvű termékei közé.

A magyarul nem tudó szedőknek nyilván nem kis gondot okozott ez a számukra teljesen idegen nyelv. Különösen jól érzékelhető a nagyfokú bizonytalanság az elválasztásoknál, hiszen itt a döntésben a kézirat nem nyújtott támaszt. Így a két betűvel jelölt hangok (gy, ny stb.) nemegyszer szétválasztásra kerültek, ill. önálló szótagnak minősültek. Más-kor az elválasztást követően a magyartól merőben idegen mássalhangzótörldőssal kezdődnek a sorok.

A bécsi perikopáskönyvek bibliográfiai regisztrálása, ill. besorolása a RMNy-be a következő:

- S 240B <Az evangéliumok és epistolák. Bécs 1568 Stainhofer?>
XVI. század iadat alapján feltételezhető. — Perikopáskönyv.
- S 321A AZ EVANGELIOM. es epistolac, az mikeppen rend szerint esztendő altal az köresztieneknek güeközetiiben hirdettetni és oluastatni soktanac & c. Beczben (MDLXXIII) Stainhofer.
A⁸ — P⁸Q⁴ = [124] fol. — 8° — Init.
Budapest *Nat. phot.* — München *Univ* ①

III. A nyomtatott magyar perikopáskönyvek első századából a legrégebb löcsei kiadású 1634-ben készült (RMNy 1591 = RMK I 639). Időrendben a következőre az 1642. esztendőből Augsburgban az ottani Staats- und Stadtbibliotheken (Th. B. VIII. 36,1 jelzet alatt) sikerült bukkannom. Ez utóbbi bibliográfiailag eddig regisztrálatlan volt.

Részletesebb ismertetés helyett inkább e kiadás egyik sajátosságát kívánom kiemelni, ez pedig az illusztráció. A nyomtatványban ugyanazok a kisméretű (25—29 × 28—33 mm) fametszetek találhatók, mint az 1634. éviben. Sőt annál eggyel több (a P₆b lapon), vagyis összesen 49 darab.

A korai magyar nyelvű perikopáskönyvek egyik sajátossága, hogy közülük viszonylag sok tartalmaz újszövetségi jeleneteket ábrázoló kis metszeteket. Ezek rendszerint majdnem mind egy-egy sorozathoz tartoznak. Többségükben Hans Sebald Beham 1526-ban publikált 233 tagból álló sorozatának utánmetszései (vö. MKsz 1979. 84.), amelyek Európa-szerte több mint egy évszázadon át igen széles körben elterjedtek. Egyedül a magyar nyelvű perikopáskönyvekben 1550 és 1650 között vagy féltucatnyi egymástól eltérő változata ismerhető fel Heltai (vö. Gutenberg Jahrbuch 1979. 283—290.), Hoffhalter (vö. Gutenberg Jahrbuch 1980. 246—257.), Manlius (vö. Gutenberg Jahrbuch 1981. 229—233.), Klöss (vö. Gutenberg Jahrbuch 1982. 236—240.) és Brewer (vö. Gutenberg Jahrbuch 1983. 186—194. l.) nyomtatványaiban.

BORSA GEDEON

Albert Grawer munkája két kiadásának problémája. Az RMNy 790. szám alatt írta le Albert Grawer „Bellum Calvini et Jesu Christi” c. teológiai vitairatának 1597-ben a bártfai Klöss-nyomdában készült kiadását. Mint minden tételnek, úgy ennek címlapjáról is reprodukció készült, mégpedig az Országos Széchényi Könyvtár példánya¹ alapján. Az említett műhely felszerelésének rekonstruálása során Farkas Ágnes kolléganóm kézbe vette az MTA könyvtára két, egymással azonos példányát is ebből a műből.² Összevetve ezeket az említett reprodukcióval megállapította, hogy jóllehet a címlap szövege — beleértve az impresszumot is — megegyezik, azonban az OSZK példányának szedése eltér az akadémiaiakétól. Miután ő volt szíves velem ezt a megállapítását közölni, szükségesnek tűnt számomra a probléma tisztázása.

Szembeesítve az említett két kiadást, azonnal megállapítható, hogy nem csupán a címlap, de a nyomtatvány egész terjedelmében egymástól eltérő szedéssel készült. Farkas Ágnes megvizsgálta mindkettőt, és megállapította, hogy az akadémiaiak valóban a bártfai Klöss-nyomda felszerelésével készültek, míg az OSZK-é nem. Arról van tehát szó, hogy az eredeti, 1597-ben nyomtatott bártfai kiadást valahol utányomták. Hol, mikor és ki? E kérdések megválaszolására történik kísérlet az alábbiakban.

Ki is volt ez a Grawer és milyen körülmények között jött létre említett írása? A brandenburgi örgrófságban 1575-ben született, majd tanulmányait Rostockban, az Odera-menti Frankfurtban, Jénában és Wittenbergben végezte. Ez utóbbi egyetemén szerezte magisteri címét, majd 1594 őszétől filozófiát kezdett ott oktatni.³ Aegidius Hunnius, az ortodox lutheri teológia akkori legtekintélyesebb képviselője ajánlásra került a Szepességbe, Horváth Gergely nagyőri iskolájába 1595 nyarán. Ebben a gimnáziumban ekkor már több külföldi, ill. hazai származású, jeles férfiú (pl. Nikolaus Erhard, ill. Eliaš Láni) tanított. Grawer hamarosan bekapcsolódott a hitvitákba, amely egyfelől patrónusa, Horváth Gergely, másfelől Sebastian Ambrosius (Lam) között már évek óta folyt.⁴ Már 1595 végén, majd a következő esztendő elején a késmárki vitában Grawer nem csupán beavatkozott Horváth Gergely mellett az orthodox lutheri tanok érdekében, de rögtön magához is ragadta a vezető szerepet. A kálvinizmus elleni érveit mind latinul, mind németül nyom-

¹ RMK. II. 268.

² RMIr. II. 280. és Ráth II. 567.

³ *Allgemeine Deutsche Biographie*. IX. Leipzig 1879, 617.

⁴ Kimerítően ismertette ezt RÁTH György: ItK 1894. 150—167, 299—319, 412—427.

10

B E L L Y M
 IOANNIS CALVINI
 ET IESV CHRISTI NAZARENI
 DEI ET HOMINIS:

Hoc est:

ANTITHESIS DO-
 CTRINAE CALVINIANORVM ET
 CHRISTI, in qua horrendissimæ BLASPHEMIAE
 Calvinianorum, in quatuor præcipuè articulis, de
 PERSONA CHRISTI, COENA DOMINI, BA-
 PTISMO, & PRAEDESTINATIONE, ab oculo ad
 oculum ex propriis illorum libris monst-
 rantur, & ex verbo Dei solidissimè
 diluuntur.

Georgii

Autore

M. ALBERTO GRAWERO
 Scholæ Cassouienfis Rectore.

Re

Ex
 Bibl. Com.
 F. Széché.
 MASODIAT
 A. M. N. M. ZELI
 SZÉCH. GR. SZ.
 KÖNYVTÁRBÓL

1. Ioan: 5.

Qui non credit Deo, mendacem fecit eum, quia non credidit
 in testimonium, quod testificatus est Deus de filio suo.

*Reuerendo a.
 Christophoro viro Dn.
 Wagnero, Ecclesi-
 astico, pastori
 no Dominio & am-
 pto*

BARTPHAE,

Imprimebat Iacobus Klös.

ANNO M. D. XCVII.

tatásban is megjelentette, nyilván Horváth Gergely támogatásával pártfogójának, Aegidius Hunniusnak ajánlva.⁵

Patrónusa, Horváth Gergely 1597. január 4-én elhunyt. Graver már márciusban eleget tett a kassaiak hívásának, és az ottani iskola rektorságát vette át.⁶ Innen folytatta Ambrosius (Lam) elleni támadásait, amelynek hangneme nyersség tekintetében még a többi, ugyancsak nem éppen finom stílusú kortársain is túltett. Kassán írta 1597. július 20-i kelettel a vizsgálódásunk tárgyát képező *Bellum* c. művét, amelyet a helyi tanácsnak ajánlott,⁷ és amelyet a bártfai Klöss-műhely nyomtatta ki ugyanabban az esztendőben.⁸ Miután a törököknek sikerült elfoglalniuk Eger várát, Graver bizonytalannak ítélte Kassa helyzetét is,⁹ ezért 1599 elején elhagyta Magyarországot és visszatért szülőhazájába. Utódát, a koszorús költő Joannes Bocatius-t a kassai rektor tisztébe 1599. május 11-én hívták meg.¹⁰

Hazatérve Graver először Wittenberget kereste fel, ahonnan négy évvel korábban Magyarországra indult. Hamarosan azonban Eislebenben tűnt fel, mint a Mansfeld grófok ottani iskolájának rektora.¹¹ Németországba történt visszatérése semmit sem változtatott Graver elszánt vitakészségén a kálvinizmus ellen. 1605-től kezdve sűrűn követték egymást az ilyen jellegű nyomtatásban megjelent írásai. Vitát folytatott — többek között — Wolfgang Amling-gal szemben 1604-ben,¹² aki annak a Zerst városának volt református szuperintendense, ahol a késmárki Sebastian Ambrosius (Lam) írásait kinyomtatták a 16. század kilencvenes éveiben előbb Horváth Gergely, majd pedig éppen Graver ellen.¹³

Ugyancsak az 1605. esztendőben Johann Francke, magdeburgi kiadó megjelentette az általunk vizsgált „Bellum” szövegét „editio 3^a”-ként.¹⁴ 1606. évszámmal is napvilágot látott 52 levél terjedelemben ugyanez. Az ajánlást ehhez Graver 1605. május 11-én keltezte Eislebenből, amelynek végén — a B₁ a lapon — a következő mondat olvasható: „Cujus libelli exemplaria editionis primae & secundae cum omnia distracta esse bibliopola significaret, a multis tamen expeteretur, denuo eundem multis tamen in locis auctum praelo subicere volui.”¹⁵ Ezek szerint a könyvkereskedő kiadó jelezte a szerzőnek, hogy a mű első és második kiadásából már nem áll több példány az érdeklődő vevők rendelkezésére. Ez indokolta tehát ennek az újabb, immár bővített, harmadik kiadásnak megjelenését.

Az első nyilván a bártfai volt, míg a második — alig kétes — annak ugyancsak 1597. évi bártfai impresszummal ellátott utánnomása, amelyből ma az OSZK is őriz példányt. Ezek szerint a problematikus, második kiadás szükségszerűen az 1597. évi eredeti bártfai

⁵ RMNy 770 és RMNy 771.

⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977, 244.

⁷ BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*. I. Bp. 1922, 147.

⁸ RMNy 790.

⁹ ZEDLER, Johann Heinrich: *Grosses Universal-Lexicon*. XI. Halle & Leipzig 1735, 644—645. has.

¹⁰ HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. collegium története*. Kassa 1896, 45.

¹¹ Az ebben a minőségben 1603. november 10-én mondott beszédét 1605-ben és 1606-ban Magdeburgban adták ki nyomtatásban. — *British Museum. General Catalogue of Printed Books*. 90. London 1961, 820. has. — *The National Union Catalog Pre-1956 Imprints*. 157. (London) 1971, 375.

¹² *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. Auteurs. 63. Paris 1929, 1073. has.

¹³ RMK. III. 820, 828, 928, 929.

¹⁴ München, Bayerische Staatsbibliothek 4^oPolem. 1400/1.

¹⁵ *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. Auteurs. 63. Paris 1929, 1072—1073. has.

és az 1605-ben nyomott harmadik kiadás között kellett, hogy elkészüljön. Miután nyomdai kiállítása alapján egyetlen hazai műhelyhez sem köthető, jogosnak tűnik annak feltételezése, hogy Graver Németországba történt 1599. évi visszaköltözése után látott napvilágot ez az általa igen fontosnak ítélt vitairata.

Az idézett mondatban szereplő „bibliopola” aligha lehet más, mint az említett magdeburgi Johann Francke. Ő jelentette meg Graver valamennyi írását az 1605. és 1606. években. Széles körű tevékenységének egyik jellegzetessége volt az idegen műhelyekben előállított munkáknak sokszor későbbi viták forrásául szolgáló utánnomása.¹⁶ Így joggal feltételezhető, hogy Graver „Bellum” c. munkájának második kiadása körül is ő bábáskodott. Francke főleg Lipszében, Hallében és Wittenbergben készítette kiadványait. Ezek között akadt is egy az OSZK-ban, amelynek nyomdai jellemzői (betűtípusai, iniciálék stb.) sorra megegyeznek a „Bellum” utánnomásával. A könyvet¹⁷ Francke költségén Hallében Paul Gräber nyomtatta 1597-ben. Így valószínű tehát, hogy Graver művét Németországba történt visszatérését követően ebben a műhelyben állították elő, de az eredeti bártfai impresszummal.

A datálásra vonatkozólag a következők állapíthatók meg. Graver 1599 első felében tért vissza szülőhazájába, míg a „Bellum” harmadik kiadása az 1605. évszámot viseli, amikor is már elfogytak az előző kiadás példányai. Ez az utóbbi körülmény valószínűvé teszi, hogy a fenti szűk időhatáron belül az első évek kerüljenek számításba. Megerősíteni látszik ezt a feltevést több, németországi gyűjtemény kolligátumában fennmaradt példány környezete. Így Stuttgartban¹⁸ a többi négy nyomtatvány közül egy 1595-ből, egy 1596-ból, kettő pedig 1599-ből származik. Az ambergi kötet¹⁹ többi 13 tagja közül egy 1586-ban, egy 1590-ben, három 1593-ban, egy 1594-ben, míg 1598-ban a többi hét. Ezekből megállapítható, hogy mindkét példányt egytől-egyig a „Bellum” második kiadásánál fiatalabb kiadvánnyal kötötték össze egykor.

Az 1597. évi bártfainak feltüntetett nyomtatvány valódi impresszumadatainak megállapításakor helyesnek tűnik még figyelembe venni Theophil Spitzel adatát is,²⁰ aki Graver munkái között, amelyek között egyetlen magyarországi kiadvány sem szerepel, a német nyelvű(?) művek sorában a következő latin címet közölte: *Adversus Sebastianum Lamium Calviniani de S. Coena dogmatis defensorum Scriptum editum est Lipsiae 1600, in 4.*

Érdeemes összevetni a *Bellum* első két kiadását, hogy ezek miben térnek el egymástól? Már a címlap szövegének tördelésében könnyen fel lehet fedezni a különbséget: a legnagyobb fokozatú betűvel szedett második sor az eredeti bártfai kiadásban „Ioannis Calvinii”, míg az utánnomtatban csak „Ioannis Cal.” áll. Ez utóbbiban a lap alján látható impresszum, pontosabban annak „Bartphae” szava felett, öntött cifrából összeállított záródísz található, míg az eredetiben ilyen nincs. Az utánnomtat íveit nagybetűkkel, az igazi bártfait kicsikkel jelölték.²¹ A szövegben a kötőjel Bártfán két párhuzamos, míg a németországiban egyetlen vonalból áll. A számjegyek mindig álló (antikva) alakúak az előbbi, míg dőltek (kurzív) vegyesek az utóbbiban. Az eredeti kiadásban a szerző nevében „W” látható, míg az utánnomtatban ezt a betűt a két „V”-ből állították össze. Ilyen és ezekhez hasonló ismertetőjel alapján a két kiadvány egyértelműen és biztonságosan megkülönböztethető egymástól.

¹⁶ *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. Bd. XVIII (1977), 1135. has.

¹⁷ REYGER, Arnoldus de: *Processus iudiciarius* . . . — Ant. 4128 (1).

¹⁸ Stuttgart, Landesbibliothek Theol. 4° 5435a.

¹⁹ Amberg, Provinzialbibliothek Theol. gen. 1261(7).

²⁰ SPIZELIUS, Theophilus: *Templum honoris reseratum* . . . Augustae Vindelicorum 1673, 45.

²¹ Általában ez utóbbi a valamivel ritkább megoldás, de Klössnél azért többször is előfordul: pl. RMNy 816, 824.

A két nyomtatvány szövege azonban szóról szóra, sőt túlnyomó részben sorról sorra is megegyezik egymással. Szemmel láthatólag tudatosan törekedtek tehát arra, hogy az eredetihez minden szempontból hasonló utányomást állítsanak elő. Még a betűtípusok formájában és méretében is ez az igyekezet ismerhető fel. Kivételnek számítanak a szórványosan előforduló görög szavak, amelyek betűi Bártfán jóval nagyobbak, mint a németországi kiadványban. Mindössze ilyen és ehhez hasonló, általában nem túlságosan feltűnő és jelentős eltérések figyelhetők csak meg a két nyomtatvány között.²² Érdekes módon a bártfai szedés valamivel gondosabb munkát tükröz, mint a külföldi.

A hazai gyűjteményekben ma őrzött példányok közül egyedül az OSZK-ban levő származik a második kiadásból, míg a többi négy²³ eredeti bártfai. A németországi gyűjteményekben őrzött összes példány ezzel szemben természetesen kivétel nélkül mind utányomat.²⁴

Ha már ilyen részletes vizsgálat alá került Grawer „Bellum” c. műve, ill. annak első két kiadása, érdemes a vitairat utóéletét is — legalábbis egy darabig — nyomon követni. A fentiekben már szó esett róla, hogy Magdeburgban 1605. és 1606. évszámmal és bővített formában is megjelent ez az írás. Grawer 1606-ban több, a kálvinistákkal hadakozó írását ugyancsak a magdeburgi Francke kiadásában „Absurda absurdorum absurdissima Calvinistica absurda” címmel gyűjteményes formában is megjelentette.²⁵ Az első helyen ebben az „Invicta demonstratio logica & theologica” áll, amely viszontválaszul szolgált a magyarországi reformátusok nevében Gönci István által Grawer ellen az időközben elhunyt Sebastian Ambrosius (Lam) helyett írt „Panharmonia” c. írásra.²⁶

Ezt az *Absurda* c. gyűjteményt 1612-ben Jénában újra kinyomatta Grawer.²⁷ 1609-ben ugyanis ezen az egyetemen nyerte el a doktori kalapot, majd 1611-től ugyanott a teológia professzora lett. A kötet ez alkalommal is a „Panharmonia” ellen írt „Invicta demonstratio”-val kezdődik, de azt most már — a 377–460. lapon — a „Bellum” is követi, amely 1606-ban az *Absurda* első kiadásával egy évben még külön látott napvilágot. Az eredeti kiadással összevetve a szöveget megállapítható, hogy annak elejét (A_{2a}–C_{3a}) Grawer később elhagyta. Erre a sorsra jutott nem csupán az ő és Severinus Sculteti előszava, továbbá Veres (Melchior) Menyhért „carmen gratulatorium”-a Grawer-hez, de a korábban hat részre osztott tulajdonképpeni „Bellum” első két „congressus”-a is. Ezzel szemben jelentősen bővültek a vitairatnak eredetileg harmadiktól hatodikig számozott fejezetei, amelyek ezzel párhuzamosan az egytől négyik terjedő új sorszámot kapták. A betoldások az egyes szereplők szájába adott szöveg végére kerültek, így azok — különösen a jegyzetek jelöléséből — viszonylag könnyen felismerhetők.²⁸ Míg 1612-ben Jénában az eredeti kiadás elejéről minden kísérő szöveg elmaradt, Joannes Bocatius epigrammája a bártfai nyomtat-

²² Ennek ellenére szinte érthetetlen, hogy a Széchényi Könyvtárból származó eredeti kiadásnak a szerző által dedikált példányát, mint „másodlatot” átengedték Ráth Györgynek. Feltehető, hogy ez a nagy gyűjtő, aki a fentebb idézett írásában igen behatóan foglalkozott a múlt század végén azzal a szepesi körrel, amelyhez néhány éves magyarországi tartózkodása során Grawer is tartozott, nagy súlyt helyezett a példány megszerzésére.

²³ MTA Könyvtára RMIr. II. 280. és Ráth II. 567. — Debrecen, Egyetemi Könyvtár 702.061 = a kollégiumi könyvtár átengedett dupluma — Debrecen, Református egyházkerületi Könyvtár RMK 382.

²⁴ München, Bayerische Staatsbibliothek 4^oPolem. 3347/14. — Stuttgart, Landesbibliothek Theol. 4° 5435a(3) — Amberg, Provinzialbibliothek Theol. gen. 1261(7).

²⁵ OSZK H. eccl. 1435. — Református Egyház 1978, 154.

²⁶ Vizsoly 1599 — RMNy 863.

²⁷ OSZK Plem. 1080.

²⁸ E bővítés nyilván már az 1605. évi átdolgozásból származik.

vány végéről most ismét napvilágot látott. Az *Absurda* c. gyűjteményt 1656-ban — ugyancsak Jénában — újra kiadták, amelyben a „Bellum,” szövege ismét megtalálható.²⁹ Bocatius verse azonban ez alkalommal már nem került átvételre.

Visszakanyarodva a kiindulásra, az RMNy 790. tétele az OSZK példánya alapján került bibliográfiai leírásra, ill. a címlapja reprodukcióra. A fentiek alapján javítani kell az ívjelek sorát, amely ezek szerint nem „A-K L²”, hanem helyesen „a-k l²”. Az eredeti bártfai kiadás címlapjának most közölt reprodukciója kell egyidejűleg, hogy kerüljön a 790. számú kép helyére. A lelőhelyek közül az OSZK törlendő, hiszen ott csak a németországi, második kiadást őrzik.

BORSA GEDEON

²⁹ OSZK Polem. 1081, 267—374.